

УДК 342(091)(477)(043.3)

В. А. ГРЕЧЕНКО,

*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри гуманітарних дисциплін, юридичної журналістики та мовної підготовки
навчально-наукового інституту права та масових комунікацій
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ОЛЕКСАНДР РЕЙЦ ЯК ІСТОРИК ДЕРЖАВИ І ПРАВА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Розглянуто основні етапи наукової діяльності О. Рейца, досліджено його внесок у розробку різних аспектів історії держави та права Київської Русі, зокрема, в теорію «родового побуту», його погляди щодо форми правління, судової влади та судочинства Київської Русі.

Ключові слова: *Київська Русь, Руська Правда, теорія «родового побуту», союзна держава.*

Олександр Магнус Фромгольд (*Олександр Федорович*) фон Рейц (Alexander Magnus Fromhold von Reutz, 1799–1862) – історик давньоруського права, педагог. Був одним з фундаторів російської історико-правової науки.

Його біографія та деякі аспекти наукової діяльності досліджувалися М. О. Дьяконовим, М. К. Любавським, М. О. Чельцовим-Бебутовим, Є. М. Дербінім, В. О. Гриньовим, Б. Р. Стецюком. Разом із тим, ці дослідження мали, в основному, фрагментарний характер, оскільки мова в них йшла лише про окремі положення наукового доробку О. Рейца. Виходячи

з цього, автор поставив за мету своєї статті дослідження теоретичних поглядів О. Рейца, які стосуються історії держави та права Київської Русі.

Німець за походженням, О. Рейц народився в містечку Рестгоф Дерптського повіту Ліфляндської губернії. Первинне виховання і навчання отримав у батьківському маєтку Гуммельсгоф, у 1814 р. вступив до Дерптської гімназії, після її закінчення в 1817 р. – до Дерптського університету, спочатку на богословський факультет, але незабаром перевівся на юридичний.

З 1820 р., ще будучи студентом, отримав дозвіл викладати в університеті спеціальну частину російського кримінального права. Після закінчення навчання у 1821 р. був затверджений у званні кандидата прав і продовжив викладацьку діяльність у Дерптському університеті.

Протягом 1822–1824 рр. перебував за кордоном, де отримав ступінь доктора наук у Тюбінгенському університеті за дисертацію «Про опіку за російським правом». У 1825 р. затверджений екстраординарним професором російського права в Дерптському університеті, а у 1829 р., після виходу книги «Дослід історії Російських державних і цивільних законів» німецькою мовою, Рейццу було запропоновано посаду ординарного професора російського права. Пропозиція надійшла від знаменитого Й. Еверса, який на той час був професором державного права на юридичному факультеті.

Еверс висловився про книгу в таких виразах: «Наскільки я можу судити, «Дослід» фон Рейца заслуговує поза сумнівом більшої уваги, ніж звичайний компендіум¹, незважаючи на неминучі недоліки. Автор самостійно пробиває новий шлях, по якому його послідовникам вже зручно йти далі» [1].

У 1836 р. вийшов друком російський переклад праці Рейца. Завдяки цьому книга Рейца упродовж декількох десятків років була єдиним посібником під час університетського вивчення історії російського права, оскільки у Рейца дуже довго не знаходилося послідовників, які побажали би продовжувати прокладений ним шлях [1].

У лютому 1840 р. він через хворобу йде у відставку з університету; тоді ж, за свою працю про політичний побут Далмації в Середні віки, Рейц удостоюється Демидівської премії. У 1851 р. Рейц знову повертається на службу, три роки він обіймав посаду інспектора класів в Училищі правознавства. Від 3 лютого 1854 р. – знову у відставці.

Помер 2 липня 1862 р. в родовому маєтку своєї дружини Марії Миколаївни фон Рейц у селі Хтини Гдовського повіту Санкт-Петербурзької губернії (нині село Ктини Плюсського району Псковської обл.). Могила до нашого часу не збереглася.

Разом з Еверсом Рейц започаткував теорію «родового» походження держави («теорію ро-

дового побуту») на Русі, згодом розвинену С. М. Соловйовим [2]. У працях Й. Ф. Г. Еверса вперше у російській історіографії отримало розвиток спеціальне дослідження державних і правових інститутів Стародавньої Русі. Якщо в перших своїх роботах він не йшов далі за традиційні монархічні уявлення про князівську владу, хоча заперечував норманський вплив і феодальні стосунки, то в основному своєму монографічному дослідженні «Древнейшее право русов в его историческом развитии» (1826) Еверс сформулював новий підхід. Коротко «теорію родового побуту» він виклав так: людське суспільство «розвивається із сім'ї на чолі з господарем будинку до роду із старійшиною, до племені з вождем і, нарешті, до народності з правителем» [3, с. 6]. «Новітня держава в первинному своєму стані, – писав Еверс, – є не що інше, як поєднання багатьох великих родів, а новий володар – не що інше, як верховний патріарх. Влаштування і управління держави є правління великим сімейством – єдиний взірць, який мали перед собою люди, що вступали в нове велике суспільство» [4].

Таким чином, «теорія родового побуту», представлена Еверсом, про поступовий внутрішній розвиток сім'ї, роду й племені в державу і, відповідно, батька сімейства, старійшини роду і глави племені в князя, наповнюється новим змістом, на відміну від аналогічних теорій раціоналістів і просвітителів XVIII – початку XIX ст. Головною тут виступає теза про тривале збереження сімейних (родових) стосунків у державі, що утворилася, особливо у князівському середовищі. Звідси князі дивилися на державу як на родове майно. В основу поглядів історика лягла патріархальна теорія, яка стверджує, що сім'я є організаційною основою суспільства. Заслуга Еверса полягає в тому, що він поставив завдання виділити ті переддержавні форми громадських об'єднань, які, розвиваючись, поступово переросли в державу [5, с. 81–87].

Грунтуючись у своїх узагальнюючих побудовах на ідеях історичної школи права (Ф. К. Савініні, К. Ф. Ейхгорн), О. Рейц у конкретних дослідженнях розвивав погляди Й. Еверса. Підтримуючи думку про панування родового побуту серед східних слов'ян і, особливо, між членами князівського роду, історик характеризував політичний устрій Русі як «союзну державу» [6, с. 78]. Форму правління Рейц характеризував як необмежену монархію: «Немає ніякого сліду обмеження князівської влади. Народ не брав жодної участі в управлінні»

¹ Скорочений виклад основних положень дисципліни, навчальний посібник.

[6, с. 28]. Щодо судової влади О. Рейц відзначає, що «вищу судову владу князь надавав собі сам у місці свого перебування» [6, с. 51].

Таким чином, О. М. Ф. Рейц, як і інші його сучасники з числа істориків держави і права Дерптського університету, визнавав за інститутом князівської влади в Давній Русі монархічну форму правління [7, с. 58].

О. Рейц підтримує точку зору Й. Еверса щодо критики норманської теорії Баєра і Шльоцера, але зазначає, що їй відмовитися від цієї теорії важко, оскільки вона ґрунтується на літописі [6, с. 15]. У своїй періодизації історії давнього руського права О. Рейц виділяє три періоди, причому перший з них датує від заснування держави (862 р. – за його думкою) до половини XI ст., тобто появи Руської Правди. З верхньою межею цього періоду цілком можна погодитись. Другий період, за його періодизацією, сягає середини XVI ст. – до утворення монархії в Московському князівстві [6, с. XXV, 18], тобто, якщо при періодизації першого періоду використано переважно правовий підхід, то щодо другого можна говорити про політичний. Крім того, О. Рейц використав при цьому москвоцентричний підхід, тобто поставив у центр періодизації історію Московського князівства, що було характерним для усіх російських істориків того часу.

Досить цікавими є розмірковування О. Рейца щодо легітимності влади княгині Ольги. Мова йде про те, чи була Ольга великою княгинею, чи лише регентшею (правителькою) до повноліття Святослава. Правління Ольги – розмірковує історик, – можливо відповідало звичаю, що панував у приватному житті, де мати одна управляла маєтком. Якщо ж Ольга була княжого роду – тоді «зникає дивність жіночого правління і право її не порушене» [6, с. 23].

У своїй роботі О. Рейц відзначає, що в добу Київської Русі приватне право невіддільне від кримінального [6, с. 55], а все сімейне право взагалі не належало до сфери законодавства. Воно походило з внутрішнього життя сімейств та зі звичаїв [6, с. 65]. Розгляд спірних прав був таким же простим, як і саме право, і подібно йому був справою приватних людей, членів сім'ї чи членів общини. Лише у випадку опору явному і безсумнівному праву закликала до допомоги і участь верховної влади [6, с. 72]. Дослідник підкреслює, що тільки грецьке церковне право і звичаї інших держав та монголо-татар відкрили шлях до введення на Русі кримінальних покарань [6, с. 188].

О. Рейц був одним з перших, хто звернув увагу на таку процедуру з Руської Правди, як «ізвод пред 12 чоловіка», яка потім стала предметом дискусії серед багатьох вчених, які досліджували цей документ. Й. Ф. Г. Еверс [8, с. 332, 333] і М. М. Карамзін вважали, що в джерелі йдеться про присяжних, які, на думку М. М. Карамзіна, «розбирали справу по суті, залишаючи судді визначити покарання і пеню» [9, с. 108]. Олександр Рейц висловив думку, що «ці 12 чоловік не були публічними суддями, а, вірогідно, обирались незалежно обома партіями (тобто і від позивача, і від відповідача – авт.), можливо по шість від кожної сторони». Він також зробив припущення, що «суд 12» був перехідною формою від суду общинного до князівського, оскільки «суд 12 мужів» «міг вирішувати спори краще, ніж багаточисельні збори людей різного роду» [6, с. 73, 74]. Ряд вчених пізніше підтримали цю думку, вбачаючи в цьому інституті «суд посередників» («третейський»), який утворювався кожного разу тими, хто судився (О. П. Куніцин, С. П. Пахман, М. М. Ковалевський, М. М. Покровський) [10, с. 642–643].

Ряд дослідників вважали, що тут описується старовинний спосіб вирішення справи общиною («добрі люди» – общинні судді). Зокрема, такої точки зору дотримувалися М. Д. Іванішев, В. Ф. Владимирський-Буданов, Б. І. Сиromятніков, В. С. Юшкою, Я. М. Щапов вважав їх свідками доброї слави – послухами [11, с. 108]. На думку І. Грицка, «ізвод перед 12 чоловіка» є поголовним обшуком у кримінальному процесі про татьбу [12, с. 107]. П. Мрочек-Дроздовський вважав, що 12 чоловіків Руської Правди – це і є судді, можливо, земляки сторін, оскільки самостійно вирішують тяжбу. Таким чином вираз «звестися ... истцу перед судьями» означає, на думку дослідника, «довести їм правду», а «ізвод» слід розглядати в ролі «загального поняття доказу» [13, с. 94]. Подібною точки зору дотримувався і Л. В. Мілов, який зазначав, що «12 чоловіків» – це «люди, що ведуть слідство і навіть вирішують судові справи, а не свідки чи присяжні («послухи»)» [14, с. 7–15]. М. Л. Дювернуа вважав головним завданням «12 чоловіків» «*дізнатися правду* – винен чи ні відповідач» [15, с. 32] (тобто, чи винен він борг позивачу). М. О. Максимейко категорично заперечував можливість бачити в цьому інституті «компетентний суд, до якого потрібно звертатися за вирішенням суперечки» [16, с. 95]. М. І. Ланге вбачав в «ізводі пред 12 чоловіка» певний спосіб доведення, один з

видів очної ставки перед 12 свідками. Обгрунтовуючи свою думку, він писав: «Якби 12 чоловіків склали особливий суд, то чому приводили до таких судів підсудного лише у тому випадку, коли він «запираться почнет». Навпаки, його слід було б приводити в суд незалежно від того, чи зізнався він у своєму вчинку, чи ні... Під цим необхідно розуміти лише тих людей, які могли б викрити підсудного у несправедливому запереченні, тобто свідків» [17, с. 177, 178]. Таким чином, з цього приводу висловлено чимало різних думок, але й зараз цю майже 200-річну дискусію не можна

вважати закінченою. Вважаємо, що точка зору О. Рейца є однією з найвиваженіших і найкраще аргументованих.

Цілком можна погодитись із думкою російського вченого В. О. Гриньова, що дослідження О. Рейца вважаються дуже вдалимими для свого часу навчальними посібниками і були досить популярними в середовищі істориків-правознавців [18, с. 12–13]. Проте, на жаль, до цього часу немає комплексного дослідження (дисертації чи монографії), де б розлого розкритався внесок О. Рейца в розвиток історико-правової науки.

Список використаних джерел

1. Дьяконов М. Рейц, Александр Магнус Фромгольд фон / М. Дьяконов // Большая биографическая энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/106293/.
2. Рейц, Александр Магнус Фромгольд // Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ru.wikisource.org/wiki/ЭСБЕ/Рейц,_Александр_Магнус_Фромгольд.
3. Шевцов В. И. Родовая теория Г. Эверса / В. И. Шевцов // Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений / АН СССР, Ин-т. славяноведения и балканистики. – М. : Наука, 1973. – С. 6–24.
4. Любавский М. К. Лекции по древней русской истории до конца XVI века / М. К. Любавский. – 4-ое изд. – М. : Лань, 2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bibliotekar.ru/istoria-rossii/41.htm>.
5. Зеленов М. В. Иоганн Филипп Густав Эверс / М. В. Зеленов // Историки России XVIII – XX веков. – Вып. 1. – М. : История-Сервис, 1995. – С. 81–87.
6. Рейц А. Опыт истории Российских государственных и гражданских законов / А. Рейц; пер. с нем., издал Федор Морошки. – М. : Университет. тип., 1836. – 417 с.
7. Дербин Е. Н. Институт княжеской власти на Руси IX – начала XIII века в дореволюционной отечественной историографии / Е. Н. Дербин – Ижевск : Изд. дом «Удмурт. ун-тет», 2007. – 268 с.
8. Эверс И. Ф. Г. Древнейшее русское право в историческом его раскрытии : пер. с нем. / И. Ф. Г. Эверс; пер. И. Платонов. – СПб. : Тип. Штаба Отд. корп. вн. стражи, 1835. – 447 с.
9. Карамзин Н. М. История государства Российского / Н. М. Карамзин. – М. : Эксмо, 2008. – 1024 с.
10. Чельцов-Бебутов М. А. Курс советского уголовно-процессуального права / М. А. Чельцов-Бебутов. – Т. 1 : Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах. – М. : Юрид. лит., 1957. – 840 с.
11. Русская Правда. Пространная редакция // Российское законодательство X–XX вв. : [тексты и коммент.] : в 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. – Т. 1 : Законодательство Древней Руси / отв. ред. В. Л. Янин. – М. : Юрид. лит., 1984. – 430 с.
12. Грыцко И. Участие общины в суде по Русской Правде / И. Грыцко / Архив исторических и практических сведений, относящихся до России. – Кн. 5. – СПб., 1860–1861. – С. 102–123.
13. Мрочек-Дроздовский П. Материалы для словаря правовых и бытовых древностей по Русской Правде / П. Мрочек-Дроздовский / Чтения Общества истории и древностей российских. – Кн. III. – М., 1917. – С. 86–98.
14. Милов Л. В. Об «изводе пред 12 человека» Правды Ярослава // По следам ушедших эпох / Л. В. Милов. – М. : Наука, 2006. – 730 с.
15. Дювернуа Н. Источники права и суд в древней России. Опыт по истории русского гражданского права / Н. Дювернуа. – М. : Университет. тип., 1869. – 415 с.
16. Максимейко Н. А. Опыт критического исследования Русской Правды / Н. А. Максименко. – Вып. 1. – X. : Тип. и лит. М. Зильберг и с-вья, 1914. – 217 с.
17. Ланге Н. Исследование об уголовном праве Русской Правды / Н. Ланге. – СПб. : Тип. II-го Отд. Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1860. – 290 с.
18. Гринев В. А. Происхождение и развитие историко-правовой науки в Российской империи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Гринев Валерий Александрович. – Краснодар, 2007. – 30 с.

Надійшла до редколегії 25.06.2013

ГРЕЧЕНКО В. А. АЛЕКСАНДР РЕЙЦ КАК ИСТОРИК ГОСУДАРСТВА И ПРАВА КИЕВСКОЙ РУСИ

Рассмотрены основные этапы научной деятельности А. Рейца, исследован его вклад в разработку разных аспектов истории государства и права Киевской Руси, в частности, в теорию «родового быта», его взгляды относительно формы правления, судебной власти и судопроизводства Киевской Руси.

Ключевые слова: Киевская Русь, Русская Правда, теория «родового быта», союзное государство.

GRECHENKO V. A. ALEXANDER REUTZ AS A HISTORIAN OF STATE AND LAW OF KYIV RUS

Alexander Magnus Fromhold von Reutz (1799–1862) is a historian of the Old Russian Law, teacher. It was one of the founders of Russian History of Law Science. His biography and some aspects of scientific activity were investigated by Diakonov, Lubavsky, Cheltsov-Bebutov, Derbin, Grinev, Stetsuk. But these researches had a fragmentary character, so as separate questions of Reutz' scientific work were investigated. Therefore the aim of the article is to study the theoretical opinions research of Reutz that concerns History of State and Law of Kyiv Rus. The basic stages of vital and scientific way of the scientist are shortly described in the article. Main attention is devoted to his basic work of «Experience of Russian State and Civil Laws History» (1836). The succession and difference of Reutz' opinions and his teacher Ewers – the pioneer of Russian History of Law Science researches are shown. Reutz fully perceived some Ewers' theoretical positions in relation to the theory of «family way of life» and Norman's Theory of State Origin in Rus. In the article Reutz' opinions about the form of rule of Kyiv Rus are studied which he considered an unlimited monarchy and characterized it as an «allied state». The views of Reutz are also analysed in relation to the judicial power character of Great Kyiv Prince, the legitimacy of princess Olga rule (945–964), some questions of legal process in accordance to Russian True are investigated. The desire to expound further scientific development of the question about the scientific work of Reutz, the dissertation preparation or monographic research are presented in this theme. The materials of the article can be used during the educational process studying the theme «State and Law of Kyiv Rus», and also in reports preparation, control tasks, diploma works and dissertations.

Keywords: Kyiv Rus, Russian True, theory of «family way of life», allied state.
